

ОшМУ студент
ИСТ(б)-2-16 Азизилла уулу Эгемжар
Тел. ном: 0552-180-198
OshSU student
IST(b)-2-16 Azizilla uulu Egemjar
Tel. num: 0552-180-198

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы адеп-ахлактын орду

The role of morals in Chyngyz Aitmatov's works

Аннотация: Макалада Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы адеп-ахлак, адамдык мамилелер жөнүндө сөз болот.

Аннотация: В статье идёт речь о нравственности, личностных отношениях в произведениях Чингиза Айтматова.

Annotation: Moral, human relations in Ch. Aitmatov's works will be discussed in the article.

Ачкыч сөздөр: Адеп-ахлак, келечек, турмуш, улуттук баалуулук, эл, тарбия, табият

Ключевые слова: Нравственность, будущее, быть, национальные ценности, народ, воспитание, природа.

Key words: moral, future, life, national value, folk, upbringing, nature

Адеп-ахлактуулук – коомдук турмуштун, коомдун өнүгүшүнүн жана тарыхый прогресстин эң маанилүү жана маңыздуу факторлорунун бири - мораль. Коомдун мүчөлөрүнүн сезимдеринин, умтулууларынын жана кыймыл-аракеттеринин башка адамдардын сезимдери, умтулуулары жана кыймыл-аракеттери, алардын жана бүтүндөй коомдун кызыкчылыктары жана баалуулуктары менен өз ыктыярдуу шайкеш келүүсү аркылуу аныкталат. Ыктыярдуулук жана көпчүлүк менен макул болуу. Адеп-ахлактуулуктан бардык кубулуштарына мүнөздүү белгилер.[4; 16]

Бүгүнкү күндө илим менен техника болуп көрбөгөндөй өнүгүп, дээрлик бардык жумуштар техниканын жардамы менен бүтүп калды. Илим менен техника өнүккөнү менен адамдардын адеп-ахлагы мурдагыдай болбой, элибизде ата-бабаларыбыздан мурас болуп келе жаткан улуттук баалуулуктар четке кагылып, батыштын коомго жат көрүнүштөрү жайылып келе жатат. Ушундай ааламдашуу жараянында адеп-ахлактуулукту туу тутуп, аны келечек муунга үйрөтүү бүгүнкү күндүн ыйык милдети эмеспи. Жаштарды адеп-ахлактуулукка тарбиялоодо улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын орду чоң.

Кыргыз элинин залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматов «көркөм адабият» деген чоң дайрага өзүнүн тубаса таланты, талыкпас эмгеги, кайталангыс эч кимге окшобогон индивидуалдуулугу менен 60-жылдары келип кошулган жана өзүнүн чыгармачылык өнөрканасынан эң жогорку деңгээлдеги классикалык үлгүдөгү чыгармаларды жарата алды. Ал өзүнүн чыгармаларында адамзаттык түбөлүктүү проблемаларды козгоп, философиялык багытта кеңири ой жүгүртүп, окурмандарынын жүрөгүнүн түпкүрүнөн өзүнүн ордун таба алды десек жаңылышпайбыз. Жогоруда айтылып кеткендей түбөлүктүү көйгөйлөрдүн бири болгон адам баласын тээ байыртадан бери ойлондуруп келе жаткан адеп – ахлак маселесин чыгармаларынын негизги пафосу катары алып, аны көркөм сөз каражаттары менен ийинине жеткире сүрөттөп, окурмандарын терең ой жүгүртүүгө түртөт.

«Жазуучунун чыгармачылыгында өзүнө чейин белгисиз болгон көрүнүштөрдөн, процесстердин нравалык-эстетикалык мааниси бар аспектилерде ар дайым жаңы күтүлбөгөн жактарынан ача билүүчү касиети, ошондой эле адамды, анын тагдыры жана дүйнөнү толук бойдон камтуучу, синтездөөчү көз караш бар»[1; 3-24]

«Жамиладан» кийинки чыгармалары психологизмге жык толгон, жогорку гуманизмдин пафосу, адамдагы кайрымдуулуктун жана асылдыктын идеялары бекемделген, ташбоордук, жырткычтык, чыккынчылык, баңгилик проблемаларынын курч коюлушу жана адамдын аң-сезиминен тышкары келечек

жөнүндө ой жүгүртүүлөр өтө конфликтүү композициялык чиеленишүү менен «боёлгондугуна» күбө болобуз.

Мисалга алсак, «Кылым карытар бир күн» романында Найман эне менен Маңкурт баласынын образдары аркылуу Сабитжанга окшогон маңкурт болоруна аз калган муундарды замандын (болгондо да совет доорунун) тарбиялап жаткандыгын чагылдырат. Сабитжандар үчүн алмустактан бери келе жаткан ата салты, эне наркы тыйынга да арзыбайт. Алар үчүн советтик диктатуранын талаптары бардыгынан жогору. Же болбосо «Кыямат» романындагы Авдийдин трагедиясы аркылуу наркоманиянын очогунан суурулуп чыга албай жаткан жаштарды куткарып алам деген адамдын бейнесин тартып берет. Бирок, тилекке каршы, жалгыз Авдийдин колунан эч нерсе келбей, оюн ишке ашыра албастан, өзүнүн курулай максатынын курмандыгы болуп кала берди. Ушул эле романда жазуучу адам баласы менен жаратылыштын ортосундагы тыгыз байланышты, ошону менен бирге эле кагылышты Акбара жана Ташчайнардын, Базарбай менен Бостондун айкын образдары аркылуу берет. Тукум улоо адам баласы менен бирге эле жан-жаныбарларга да бирдей ыйык милдет экендигин далилдеп жатат. Бирок, «адам» деген өтө жогору деңгээлдеги атты алып жүргөнү менен, айбан кылбас жорукту жасап, акырында анын кесепети адамдарга дагы, жаратылышка дагы тийди. Жыйынтыгында карышкырлар өзүнүн бул жарыкчылыктагы ыйык милдетим деп эсептеген тукумун таштай албай арманда кетсе, Бостон болсо өз тукумун өз колу менен курутуп алды. Мунун бардыгына Базарбай себепкер болду.

Демек, мындай көрүнүштөрдү кайталоо же кайталабоо чыгарманы окуп жаткан ар бир окурмандын өзүнүн абийиринде болушу зарыл. Эгер окурман жашыраак болсо, анда сөзсүз Ч.Айтматовдукундай боз шинель кийген, карапайым, жөнөкөй, жан дүйнөсү ушунчалык бай адамы, «Биринчи мугалими» керек. Бүгүнкү күн Дүйшөндүн окуу-тарбиянын башкача, жаңыча түрүнө элеси жогураак элдин түшүнбүстүктөн кылган каршылыгына карабастан, өз күчүнө ишенип өз кадамын алдыга таштаган эрктүүлүгүнө патриоттуулугуна муктаж.

Анын акыл-азыгы жетилип турган жаш-улан кыздарга билимдин алгачкы чыйырын салышы. Мында кааласак, каалабасак заман өзгөрдү, өзүбүздүкүн эле эмес, колдон келсе дүйнөлүк элдердин жетишкендиктерин да билип, аны турмушта пайдаланып жашоо идеясы берилсе, Дүйшөндүн кыштын ызгаардуу суугунда, күтүп турган карышкырларга карабастан келгенинин себеби, биринчиден, эркекке тиешелүү тайманбас, эр жүрөк, кайраттуу экендигинен кабар берсе, экинчиден, окуучуларына эртең келем деп берген бекем убадасына турган тактыгы, тазалыгы автор аркылуу жогорку бийиктикте чагылдырылган. Илим-билимимди тереңдетем деп ойлогон Алтынайдын зордук-зомбулук менен күйөөгө сатылышы жана ошол зомбулукка бир гана мугалими Дүйшөндүн каршы чыгышы менен көрөгөч автор окуучусунун кызыгуусун байкай билген педагог-психологдун ордунун бийиктигин жаратылышынан берилген жөндөм, шыгын өркүндөтүп, өнөрүн өстүргөндөн кийин да үй-бүлө куруу кеч эместигин, башкача айтканда, канчалык өз нанын таап жей ала турган турмушунда тың болсо, өз элине да, өз балдарына да пайдасы зор, сыймыктуу аялзаты, дегеле адам болорун эскертет. Натыйжада, «аракетке берекет» деп аттуу, баштуу ата-бабаларыбыз айтмакчы жакшы мугалимдин көрөгөчтүгү, өз учурун уткан туура таасири менен Алтынай залкар, илимдүү, билимдүү адам, академик болот. Жыйынтыктап айтканда, Ч.Айтматовдун «Биринчи мугалим» повестинде Дүйшөндүн образы аркылуу чыныгы нагыз мугалимдин прототиби берилген жана бул чыгармада эң негизгиси ата-эне менен экинчи ата-эне мугалимдин жаштардын келечеги кең болушу үчүн аларга карата талапты бирдей коё билүү жана ата-эне, мугалим өздөрү үлгү-күзгү болмоюн ийгилик болбостугун сыйлуу сыр түйүн кылып берет. Ал эми канчалык сырдуу болсо, ошончолук аалам да, адам да, чыгарма да сындуу, жандуу эмеспи.

Салыштырмалуу бүгүнкү күндө, биздин баамыбызда, жаштар көбүрөөк төлөнгөн жумушту эңсешип, жакшы чыгармаларды да окубай келишет. Натыйжада, мугалим болуп калгандар чыгармалардагы каармандарга туура мүнөздөмө берип, ак-караны айра ажыратып бере алышпайт. Мындай учурларда

жаштардын адеп-ахлагын көтөрүүчү каражаттардын күчү кемийт. Мисалы, Ч.Айтматовдун «Бетме бет» повестинде да «жигиттин керек учурда, эл четинде жоо бетинде» болбосо «коёнду камыш, эрди намыс өлтүрөт» деген элибиздин философиясы менен ширелишип берилет жана жогоруда белгилеп өткөндөй өз учурунда окубай калган кесиптештерге адабият тармагынын профессору Н.Ишекеевдин «Мектептерде прозалык чыгармаларды окутуу» аттуу эмгеги Ч. Айтматовдун «Бетме-бет» повестин окутууда проблемалык сабакты уюштурууда. Ысмайылдын биринин артынан бири чыккан өтө жагымсыз сапаттары башка эл эмес, өз жубайы Сейдени да жийиркенткени жана ошондой эле башка чыгармаларына талдоо берүүсү жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери жана мектеп мугалимдери үчүн даяр көрсөтмө болуп берет.

Улуу жазуучубуздун «Ак жаан» аңгемеси болсо адамдык сапатка, тактап айтканда, эне мээримине биресе маашырлануу, биресе суктануу кырдаалындагы автордук чегинүү менен аяктайт: "...Зейнеп апа аттын оозун тартып тура калды да, айлананы карап туруп ыйлап жиберди. Бирок, илгери кайгырып ыйлаган болсо, бул жолу балдардын эмгеги менен сыймыктанып, кубанганынан, тетиги чатырдагы жаштардын үнү кубатына кубат кошуп жатканга сүйүнүп ыйлады.

О, алтын эненин жүрөгү ай!.." [1; 143].

Мына жогоруда автордун өзүнүн сөздөрү күбө болгондой, аял затына жаратылышынан берилген ашыкча сулуулук мээримини экендигин даңазалап, ошол мээриминен гана ал балдар үчүн, коом үчүн теңдешсиз асылдык экенин башка чыгармалары сыяктуу эле аягындагы ойду чечмелеп алууга окурмандын өзүн чакырат.

Чындыгында автордун чыгармаларынын чыйрактыгы анын өзүнүн да турмушунда «көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет» - деп улуу кыргыз элинин макалы айтып тургандай, бала кезинен көптөгөн кыйынчылыктарды көрүшү (Төрөкул Айтматовичке окшогон өз учурунун акыл-эстүү, билимдүү,

улутунун эртеңин көрө билген жана ал үчүн кан-жанын аябаган патриот, эр жүрөк, акыйкат атасынын уулу катары, «ак ийилет бирок сынбайт, акырет адалдыкты куубайт» - деп куранда берилмекчи, өз учурунда ак жеринен айыпталып, атылып кеткен атасынын кыргыз эли үчүн жасай албай кеткен ишин тукум куучулуктан алып, жаратылыш, эл батасынан, өз энесинен алып), дилинин чоң энеси Бурма аркылуу кыргыз элдик оозеки чыгармачылыкка мээрим менен жуурулушуп суугарылышы, рухий дүйнөсүнүн улуттук нарк – дөөлөттөр менен калыптанышы, Чыңгыз Айтматовдун өзү адам катары адеп-ахлактуу ата-бабаларыбыз, Жусуп Баласагын өндүү акыл менен жан дүйнөнү бириктире алгандыгы үчүн өлбөс-өчпөс из калтырды. «Башка тилди жандай жакшы көрсөм да, өз тилимди сүйгөнүмдөн жаңылбайм» деп, таланттуу акыныбыз Алыкул айтмакчы «Эне тили бул энең, анын алдында да аз эмес милдетиң бар» (Айтматов) [5; 107]. Биринчи өз элинин улуттук тилин, үрп-адаттарын, каада-салттарын, маданиятын, тарыхын эң жакшы билүү менен бирге өзгөнүн тилин жогорку деңгээлде өздөштүрө алды жана дүйнө элине кыргыздын фольклору сиңирилген чыгармаларын кош тилде жеткире алгандыгы менен улуу десек аша чаппайбыз. Ал эки тилдүүлүк туурасында мындай ойлорун айтат: «Өзүнүн мекендештеринин жүрөгүнүн терең жеринен орун алып, аларга эстетикалык рахат бере турган чыныгы көркөм чыгармалар баарыдан мурда ошол улуттун өз тилинде жаралат... Бирок турмушта өзгөрбөй катып калган эч нерсе жок...Өлкөбүздө көркөм чыгармачылыктагы билингивизмдин белгилүү тажрыйбасы бар. Бул тажрыйба бардыгынан оңу эки тилди айкалыштыра билүү керек экендигин маалымдайт...Мен өзүмдүн китептеримди кыргызча да, орусча да жазам. Эгерде чыгарма адегенде кыргызча жазылган болсо, мен аны орусча котормом, же анын тескерисинче иштелет. Бул эки катар жумуштан мен абдан чоң канагат алам, анткени ал жазуучунун стилин өркүндөтүп, тилинин образдуулугун байыта турган өтө кызыктуу иш». Жазуучунун айтканын актыгына биз кыргызча жазылып, орусча которгон «Биринчи мугалимди» анализдеп көрүү менен терең ишендик.[5;101-102] Демек, ал кыргызды кыргыз кылып дүйнөлүк элдерден бөлүп турган жогоруда айтылган баалуулуктарын өзү

жакшы өздөштүрдү, башка элдерди менен салыштырды жана кыргыз элиникин сыймыктануу менен бийиктикке, чокуга көтөрө алды.

Чыңгыз Айтматов – дүйнөдөгү эң залкар жазуучулардын бири боло алды. Кыргыз элин өзүнүн өзгөчө көркөм чыгармалары менен ааламга тааныткан кош тилдүү жазуучу. Ч.Айтматовдун калеминен жаралган чыгармалар аркылуу дүйнө элдери кыргыз элинин каада-салтын, үрп-адатын, маданиятын, тарыхын, саясий - экономикалык абалын таанып билишти.

Жыйынтыктап айтканда, Ч.Айтматовдун бардык чыгармасында адеп – ахлак маселелери козголгондугун көрө алабыз. Улуу жазуучу 80 жылдык өмүрүндө таланттуу жазуучу катары өз милдетин эң жогорку деңгээлде аткара алды. Мындай улуу адамдардын көзү өтсө дагы, сөзү өчпөйт. Себеби, бул адам катары өз кылымын калем менен багындырды. Анын эмгекчилдиги, жоопкерчилиги, сабырдуулугу, токтоолугу, жөнөкөйлүгү, адамгерчилиги, көрөгөчтүгү, жан дүйнөсүнүн тазалыгы, байлыгы, чылк алтынга тете чыгармалары бүгүнкү жаштардын келечек жолуна туура багыт берет.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Акматалиев.А.А. Ч.Айтматов – дүйнөлүк маанидеги жазуучу. Айтматов Ч. 5 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы. Бишкек- 1999.
2. Боронбаев А. Ж., “Маданият таануу”, Ош-2004
3. Ишекеев Назаркул. Мектептерде прозалык чыгармаларды окутуу. -Бишкек. - 1997.
4. “Кыргызстан”. Улуттук энциклопедия: 1-том. Башкы ред. Асанов Ү. А., Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2006. ISBN 9967-14-046-1
5. Садыков Абдыкадыр. Башаттар жана жаңычылдык. - Бишкек. - 1993.